

ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ АПК В УКРАЇНІ

УДК 364.22:331.5

КРИСАНОВ Д.Ф., д-р екон. наук

ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”

ВАРЧЕНКО О.М., д-р екон. наук

Білоцерківський національний аграрний університет

УДОВА Л.О., канд. екон. наук

ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”

СІЛЬСЬКА БІДНІСТЬ: ВИТОКИ, ІНДИКАТОРИ, НАСЛІДКИ ТА НАПРЯМИ І ВАЖЕЛІ ЇЇ ПОДОЛАННЯ

Проаналізовано причини виникнення та поширення сільської бідності в різних економічних умовах, систематизовано і охарактеризовано негативні наслідки бідності у сільській місцевості, обґрунтовано напрями і важелі її подолання.

Ключові слова: сільська місцевість, сільське населення, бідність, злиденність, межа бідності, індикатори сільської бідності, зайнятість, соціальний захист населення.

В останні роки помітно зросла зацікавленість економічної, демографічної, соціологічної та інших галузей української науки, працівників агропродовольчого комплексу, соціальних служб, органів державного управління і місцевого самоврядування проблемами бідності населення, а особливо її мало вивченої складової – бідності сільських жителів. Проблеми бідності населення загалом були предметом дослідження ряду провідних вітчизняних і зарубіжних вчених: Лібанової Е.М., Новікової Т.В., Овчарової Л.М., Хомри О.У., Черенько Л.М. [1-7]. Акцент на дослідженні сільської бідності в Росії зроблено у роботах Серової О.В., Тихонової Т.В., Храмової І.Г., Шик О.В. [8]. Однак, що стосується оцінювання причин виникнення та поширення сільської бідності в Україні, то воно не отримало належного наукового забезпечення. Лише в останні роки у наукових працях деяких українських вчених розглядаються окремі аспекти цього явища.

Підвищена увага до проблем сільської бідності пояснюється кількома важливими обставинами, зокрема:

- збільшення випуску ВВП, нарощування обсягів фінансових ресурсів у державному та місцевих бюджетах, підвищення доходів домогосподарств, що мало місце у 2000-ні роки, не супроводжувалося скороченням масштабів сільської бідності, а навпаки – спостерігалось її поширення не тільки на дрібні, але й крупніші поселення, охоплення нею усе більш заможніших груп сільських жителів;

- внаслідок розміщення сільського населення в поселеннях різної величини (людності) та ступеня розвинутих їх виробничих і соціальних функцій, можливостей транспортної доступності від кожного з них до центрів виробництва, соціального обслуговування та соціального захисту громадян на загальні для всього сільського сектору проблеми різною мірою накладаються специфічні місцеві обставини і негаразди, зумовлені соціальною автономізацією та відірваністю малих і середніх сіл від пунктів суспільної активності. Це призвело до формування відмінних від загальнопоширених умов життєдіяльності, типу поведінки, соціального статусу особистості, які можна характеризувати як близькі до маргінальних та обмежених задоволенням лише першочергових життєвих потреб, до того ж на заниженому рівні;

- формування специфічного морально-психологічного клімату в малих сільських поселеннях, жителі яких перебувають за межею бідності, через відсутність повноцінного навколишнього життєвого середовища, посилення ознак соціальної деградації сільського населення та його маргіналізації, а особливо сільської молоді – внаслідок відсутності реальної перспективи працевлаштування, а також можливостей організації власного бізнесу за місцем проживання тощо.

Отже, з однієї сторони, позитивні зрушення в економічному розвитку України та соціальному облаштуванні заможної частини суспільства, а з іншої – поширення бідності на сільській території, охоплення нею все більшої кількості сільських поселень, виникнення і збільшення злиденності, переважно в середовищі дрібних сіл, коли населення не спроможне забезпечити свої навіть мінімальні потреби тощо. Все це вступає в суперечність із задекларованою різними політичними партіями, які по чергово приходять до влади, метою розвитку українського суспільства на перспективу – створення сучасних умов для життєдіяльності населення, задоволення його запитів і потреб на рівні, не нижчому за мінімальний, та реалізації своїх нахилів і здібностей дітьми і молоддю.

Мета і завдання. Перераховані проблеми та інші чинники і спонукають до проведення більш ґрунтовного аналізу ситуації в сфері сільської бідності, оцінювання масштабів поширення і глибини охоплення нею сільських поселень та їх диференціації за показником злиденності сільського населення до пошуку напрямів та обґрунтування механізмів й інструментів ліквідації її крайніх проявів шляхом концентрації зусиль органів державного управління і місцевого самоврядування, місцевих підприємницьких структур та зацікавлених сільських жителів.

В Україні затверджено ряд нормативно-правових актів, зокрема: “Стратегія подолання бідності”, закони України “Про державну допомогу сім’ям з дітьми”, “Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам”, “Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім’ям”, “Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам”, “Про прожитковий мінімум”, “Про встановлення прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати”; Указ Президента України “Про невідкладні заходи з подолання бідності” [9], які спрямовані на забезпечення вирішення проблем сільського населення, породжених поширенням та поглибленням бідності.

Результати досліджень та їх обговорення.

1. Наукові погляди на виникнення та поширення бідності за різних економічних систем

У різні історичні періоди розвитку людських спільнот бідність була невід’ємною характеристикою будь-якої соціально-економічної системи суспільства. Однак причини її виникнення, поширення і консервації, незважаючи на зміни в економічному базисі та векторі соціального розвитку, залишилися традиційними, зокрема, внаслідок дефіциту виробництва засобів для забезпечення життєдіяльності населення та їх нерівномірного розподілу серед членів суспільства. Із задоволенням першочергових життєвих потреб – у харчуванні, одязі, житлі, теплі, воді та ін. – стало зрозуміло, що це лише першооснова, із забезпеченням якої виникають потреби більш високого порядку: отримання освіти, надання пристойного виховання дітям, залучення до творчої та включення в громадську діяльність, проведення дозвілля і відпочинку, виконання інших сімейних і суспільних обов’язків. Оскільки підвищення запитів і потреб членів суспільства виступає рушійною силою розвитку національних економік, то для спільнот, що знаходяться на різних етапах соціально-економічного розвитку, індикатори бідності, які характеризують нижню межу матеріального достатку (доходи, споживання благ і послуг, харчування, умови життя тощо), якщо і будуть збігатися за видами, однак значно відрізняються за абсолютними значеннями. Це стає зрозумілим, якщо навести такий приклад: коли за межу бідності прийняти енергетичний еквівалент фізіологічного виживання людини, тобто добовий набір продуктів харчування, що споживає бідне населення, – 2,1 тис. ккал, то його вартість у різних країнах або ж навіть у різні пори року в одній країні будуть помітно відрізнятися. Це зумовлено як структурою набору продуктів харчування, так і значною різницею в поточних цінах на них, пов’язаних із рівнем економічного розвитку та географічним розташуванням країни.

Необхідно підкреслити, що у різні періоди економічного розвитку країни (депресія, підйом, розквіт, занепад) масштаби охоплення і глибина бідності населення будуть помітно відрізнятися. Особливі випадки, коли бідність носить масовий характер, пов’язані з військовими діями на території країни, природними катаклізмами (затопленням або підтопленням значних територій, посухою, вимерзанням посівів і плодово-ягідних насаджень тощо). Якщо ж вилучити екстремальні випадки та форс-мажорні обставини, то існують як об’єктивні, так і суб’єктивні чинники існування бідності в суспільстві. Що ж стосується об’єктивних умов, які провокують і сприяють поширенню бідності, то до них доречно віднести:

- низький рівень економічного і соціального розвитку суспільства, що, з однієї сторони, знаходить своє продовження в обмеженому виробництві засобів для забезпечення життєдіяльності людей, а з іншої – у слабозвинутій системі запитів і потреб населення;

- недосконалість або свідоме викривлення розподільчих відносин в суспільстві, що сприяє подальшому збагаченню груп заможного населення та збідненню (абсолютному або відносному) бідних верств;

- регіональні відмінності в рівнях економічного розвитку областей, районів, сільських місцевостей;

- виникнення та розширення кордонів депресивних територій і відсталих аграрних районів;

- започаткування та поширення кризових явищ у національній економіці (спад виробництва, банкрутство вітчизняних підприємств, збільшення масштабів офіційного та прихованого безробіття тощо) і, як наслідок, згорання системи соціальної підтримки і соціального захисту населення;

- тривалі затримки із виплатою зарплати, пенсій, інших соціальних трансфертів;

- монофункціональний розвиток старопромислових районів, де або вичерпані природно-сировинні ресурси, або має місце занепад традиційних галузей національної економіки та ін.

Отже, оскільки всі країни знаходяться на різних етапах соціально-економічного розвитку і на свій власний розсуд вимірюють як національне багатство, так і приватне членів суспільства, то, відповідно, і показники бідності будуть значно відрізнятися, з однієї сторони, за кількісними значеннями її індикаторів, а з іншої, за масштабами поширення та глибиною проникнення.

Водночас, крім об'єктивних умов і чинників, які спричиняють бідність, існують і суб'єктивні, що досить часто залежать від індивідуальних запитів і потреб та реальних можливостей членів суспільства щодо їх задоволення, хоча нерідко вони мають наліт об'єктивності. У першу чергу це стосується сімейної структури: залежно від чисельності і віку членів сімей, а також їх доходів, пенсій чи соціальних допомог, можуть виникати найрізноманітніші комбінації, які, в одних випадках, будуть віддаляти сім'ю (чи домогосподарство) від межі бідності та навіть зі значним запасом, а в протилежному – відкидати їх за межу бідності. Найважливіші комбінації охоплюють наступні співвідношення: працюючі (і пенсіонери) та непрацюючі члени сім'ї (безробітні і діти); пенсіонери та діти (за відсутності працюючих членів сім'ї); лише пенсіонери, або лише безробітні, або лише діти; молоді сім'ї з дітьми; багатодітні сім'ї та ін.

Разом з тим, надзвичайно важливого значення набуває місце проживання сім'ї, тобто конкретний населений пункт, зокрема такі його характеристики, як розвиненість сфери прикладання праці та її диверсифікація за галузевою і продуктовою ознаками, транспортна доступність до промислових і обслуговуючих центрів, можливості щодо ефективного ведення особистого селянського господарства, структура і галузева збалансованість соціальної сфери села та ін. Це те що стосується суб'єктивно-об'єктивних передумов і чинників [10].

Щодо осіб, які перебувають у групі бідних, можна виділити такі найбільш прикметні моменти їхньої реакції. З однієї сторони, негативне ставлення конкретного суб'єкта до статусу бідної людини і це виступає своєрідним стимулом до активізації пошуку різнопланових варіантів та використання різних можливостей з метою знаходження прийнятної роботи, вишукування доступних способів займатися підприємницькою діяльністю, включаючи розширення обсягів вирощування аграрної продукції в ОСГ. Друга категорія бідних громадян – це члени суспільства, які жодним чином не реагують на економічні і соціальні негаразди свого положення, змирились з усім цим, не проявляють найменшого бажання його змінити. Така категорія людей, у випадку подальшого погіршення економічної ситуації, опускається «на дно» суспільного життя і поповнює маргінальні групи членів суспільства.

Що стосується доходів, то це визначальний показник бідності, що оцінюється рівнем доходу в розрахунку на одну особу на місяць. Оскільки первинною одиницею обстеження умов життя виступає домогосподарство, то бідність носить первинно родинний характер, але обчислюється на одного члена сім'ї. Зважаючи на те, що сім'ї можуть включати представників різних поколінь, то за розрахунків для умов України приймається такий методичний підхід: перший дорослий приймається за 1, інші дорослі – за 0,7, діти – за 0,7. Це пояснюється тим, що у разі проживання всіх членів сім'ї на одній житловій площі витрати спільного характеру помітно скорочуються (тобто має місце ефект спільного проживання). Крім того, береться до уваги і низький рівень життя в Україні, порівняно з економічно розвинутими країнами (тут для дітей прийнято коефіцієнт 0,5).

Враховуючи той факт, що в умовах перехідної економіки для частини сімей мають місце значні масштаби отримання неофіційних (неоподаткованих) доходів, більш адекватним у такій ситуації виявляється оцінювання матеріальних статків по витратах за всіма напрямками. Для тих домогосподарств, які мають джерела прихованих доходів, обсяги витрат будуть помітно відрізнятися від офіційних доходів. Джерелами неофіційних доходів виступають особисте підсобне господарство, яке ведеться в обсягах, що перевищують потреби сім'ї в продуктах харчування; робота членів сімей за усною домовленістю в сезонних будівельних бригадах, під час збирання врожаю, на різних об'єктах і підприємствах в містах, а також за кордоном, звідки частина валюти надходить на задоволення потреб родини.

Прикметною особливістю нинішнього стану розвитку українського суспільства, а особливо його сільської складової, виступає недостатня забезпеченість окремих сімей продуктами харчування, тобто фактичне недоїдання, або ж бідність і злиденність в найбільш натуральному її виразі. Зрозуміло, що найбільшою мірою це стосується хворих та інвалідів, осіб, які перебувають в статусі бомжів і безпритульних дітей, а також членів домогосподарств з вразливою структурою сімей (пенсіонери і діти, інваліди і хворі, діти з одним із батьків).

На нашу думку, перехід до ринкової економіки супроводжувався започаткуванням трансформації моделі соціального обслуговування сільського населення, що була притаманна для планової економіки, та переходом до ринкової, який надзвичайно затягнувся, що в умовах економічного спаду спровокувало погіршення соціальних умов проживання сільського населення. В першу чергу це стосується згортання мережі сільських установ медичного обслуговування (дільничних лікарень і фельдшерсько-акушерських пунктів). До того ж, запровадження надання певних видів послуг та використання витратних матеріалів на платній основі у поєднанні із погіршенням фінансування соціальної сфери призвело до фактичного звуження спектра безоплатної медичної допомоги сільським жителям. Аналогічна характеристика стосується і культурного обслуговування селян, забезпечення дитячими дошкільними установами і шкільними закладами, торговими точками, транспортним обслуговуванням та ін. У сукупності все це породило специфічний вид бідності, а саме: отримання в обмеженому наборі або взагалі відсутності будь-яких послуг соціального характеру.

Зі згортанням автобусного сполучення в сільській місцевості багато малих і середніх сільських поселень фактично опинилися в стані соціально-просторової ізоляції. Місцеві системи розселення, що сформувалися в 80-ті роки минулого століття та охоплювали велику кількість сільських поселень і базувалися на тісних міжнаселених виробничих, соціально-побутових та адміністративно-управлінських зв'язках (в межах аграрних підприємств, агропромислових формувань і місцевих рад), в умовах подрібнення та п'ятикратного збільшення кількості суб'єктів господарювання в суспільному секторі сільського господарства надзвичайно зменшили масштаби сполучення між населеними пунктами різного ієрархічного рівня і спричинили функціонування багатьох дрібних і середніх сіл в автономному режимі. У зв'язку зі значним зменшенням міжнаселених зв'язків невеликих сільських поселень із промисловими, агропромисловими та центрами соціального обслуговування їх жителі надзвичайно обмежені в отриманні безоплатних соціальних благ і послуг. Отже, фактично має місце специфічний вид бідності – за умовами життя, тобто, доступністю базових соціальних благ і послуг. Дуже часто така форма бідності поширена в сільській місцевості, а особливо – в регіонах і районах із дрібнонаселеною структурою розселення.

Водночас, надзвичайно важливу роль відіграє період часу, протягом якого сім'я перебуває за межею бідності. Як свідчить вітчизняний досвід, в часи гіперінфляції або настання дефолту переважна більшість сімей блискавично втрачає всі свої заощадження, різко обмежує доходи і опускається «на дно», тобто стають бідними. Однак з часом значна частина домогосподарств покращує своє матеріальне становище, а інша, в силу різних обставин, залишається за межею бідності. У зв'язку з цим, розрізняють тимчасову та хронічну (застійну) бідність. Тимчасова бідність може мати сезонний характер – у зв'язку зі значним обмеженням засобів існування (виникненням дефіциту продовольчих ресурсів у сім'ї), або навіть епізодичний – за значних затримок з виплатою заробітної плати, пенсій чи наданням соціальних трансфертів. Зрозуміло, що чисельність тимчасових бідних буде перевищувати чисельність постійних. З наукових позицій питання, який мінімальний та максимальний терміни сім'я буде перебувати за межею бідності, щоб вважатися тимчасово бідною, поки що не вирішене, але, як свідчить практика щоквартального проведення об-

стеження умов життя населення, за верхню межу доречно прийняти два квартали (календарні півроку). На нашу думку, залежно від співвідношення рівнів доходів сім'ї за два квартали (тобто, бідні : небідні), в одних випадках і весь рік сім'я буде за межею бідності (отже, це хронічна бідність), а в інших – лише календарне півріччя (отже, це тимчасова бідність). За нижню межу бідності можна прийняти один квартал, оскільки дефіцит доходів за цей період буде перекриватися їх підвищеним надходженням за решту кварталів року, за який проводяться обстеження.

2. Оцінювання бідності та її наслідки для сільського населення

2.1. Індикатори сільської бідності

За нинішніх умов домінуючою концепцією бідності виступає бідність за доходами, рівень яких накладає свій відбиток, або, точніше, значною мірою корелює зі ступенем задоволення потреб. Цей підхід є однобічним і не враховує як реальних потреб населення, так і ступеня їх задоволення, але оскільки прийнятий за основу у розробленні заходів з державного регулювання бідності, то його доречно всебічно проаналізувати. Беручи до уваги, що рівень розвитку будь-якого суспільства є величиною індивідуальною, то і показник, або точніше, як індикатор бідності, так і його кількісна величина будуть адекватними лише для економіки конкретної країни та для певного періоду часу. Із плином часу та покращанням (або навпаки – погіршенням) економічної ситуації в країні конкретне кількісне значення індикатора бідності, а нерідко і він сам будуть змінюватися.

Що ж стосується безпосередньо України, то для оцінювання доходів громадян проводяться постійні і періодичні обстеження, результати яких після відповідного оброблення матеріалів публікуються у щоквартальних і річних збірниках. Необхідно підкреслити, що статистичні органи України після обстеження умов життя домогосподарств пропонували наступну диференціацію доходів:

- 1) доходи були достатніми і робили заощадження;
- 2) доходи були достатніми, але заощадження не робили;
- 3) постійно відмовляли собі у найнеобхіднішому, крім харчування;
- 4) не вдавалося забезпечити навіть достатнього харчування.

Оскільки оцінювання мали проводити самі опитувані, то тут має місце не науковий підхід, а індивідуальне сприйняття, однак і воно дозволяє їх розділити на різні категорії, зокрема: бідних – групи 3 і 4, в т.ч. група 4 – злидених, із середніми доходами – група 2 і заможних – група 1. В Україні для оцінювання бідності за доходами використовуються такі показники:

а) абсолютна (нормативна) бідність – коли доходи родини або окремої особи менші за певну законодавчо встановлену величину та витрачалися, в основному, на харчування (або не забезпечували відповідну структуру харчування);

б) відносна бідність – за цей критерій прийнято доходи (витрати, споживання) умовної дорослої особи, які становлять 75% медіанного рівня по країні (медіанний рівень – рівень доходів, який ділить населення країни на дві рівні частини);

в) структурна бідність – оцінюється часткою витрат на харчування в загальних споживчих витратах домогосподарств. Для умов України цей показник має становити 60% і вище, але в середньому по всіх групах сільських домогосподарств нині дещо перевищує 50% (в європейських країнах 15-20%). Для структурної бідності додатковим важливим показником виступає енергетична цінність добового раціону харчування, нижня межа якої становить 2,1 тис. кКал на одну особу на добу. Якщо цей показник менше, то харчування вважається недостатнім, і у разі тривалих періодів перебування в такому стані це накладає негативний відбиток на здоров'я людини.

Необхідно зазначити, що перелічені вище показники розкривають різні можливості щодо перспективи подолання або хоча б обмеження масштабів бідності. Зокрема, що стосується абсолютної бідності, то шляхом підвищення розмірів заробітної плати, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат можна досягти більш прискореного підвищення доходів сімей, ніж буде зростати рівень прожиткового мінімуму. Отже, у цьому випадку можна якщо не повністю ліквідувати бідність, то хоча б значно обмежити масштаби поширення та її глибину. Однак реалії в Україні значно гірші, ніж можна було б чекати у зв'язку зі зростанням кількісних показників економічного розвитку держави: валового внутрішнього продукту, державного і місцевих бюджетів, обсягів виплати заробітної плати, пенсій, стипендій, допомог та інших соціальних трансфертів.

Таблиця 1 – Динаміка бідності в Україні за національним критерієм (сукупних еквівалентних витрат на одну особу на місяць), грн, %

Роки	Межа бідності, грн	Темпи росту порівняно з попереднім роком, %	Частка населення				Довідково:	
			великі міста	малі міста	сільська місцевість	Україна	Прожитковий мінімум, грн. на одну особу на місяць	Темпи росту порівняно з попереднім роком
1999	125 (IV кв.)	не розрах.	26,6	27,7	29,2	27,8	270,10 (IV кв.)	не розрах.
2000	156	123,8	25,1	25,6	28,7	26,4	270,10	100,0
2001	175	112,2	22,0	27,9	32,3	27,2	311,30	115,2
2002	192	109,7	19,9	28,6	34,3	27,2	342,00	109,8
2003	220	114,6	17,0	28,1	36,7	26,6	342,00	100,0
2004	271	123,1	18,1	32,2	35,0	27,3	362,23	105,9
2005	365	134,7	18,7	30,7	35,2	27,1	423,00	116,8
2006	430	117,8	18,0	31,4	38,4	28,1	463,75	109,6
2007	526	122,3	16,4	31,6	37,9	27,3	532,10	114,7
2008	778	147,9	17,5	28,3	38,2	27,0	626,00	117,6
2008 : 1999 = % (раз)	622,4	-	у 1,5 р. м.	-	в 1,3 р.б.	-	231,8	-

За підрахунками Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України. Межа бідності розраховується за спеціальною методикою, яка затверджена Міністерством праці та соціальної політики України та деякими іншими міністерствами.

Наведені в табл.1 статистичні розрахункові дані свідчать про те, що за майже десять років масштаби бідності в Україні зменшились дуже незначно: за 1999-2008 рр. на 0,8 пп. (з 27,8 до 27%). Однак, що стосується сільської місцевості, то тут масштаби бідності за цей період зросли практично на третину – з 29,2 до 38,2%. Значною мірою це можна пояснити тим, що внаслідок інфляції та підвищення цін показник сукупних еквівалентних витрат (розраховується щорічно за науково обґрунтованою методикою) за 10-річний період зріс більше ніж ушестеро, а прожитковий мінімум – лише в 2,3 рази, і за кількісною величиною лише у 2008 р. показник СЕВ перевищив значення ПМ майже на чверть (відповідно 778 і 626 грн).

Глибина бідності (різниця між встановленою величиною бідності і середнім доходом бідних домогосподарств та поділенням на офіційно встановлену межу бідності) визначається у відсотках від загальної кількості бідних домогосподарств. За нашими підрахунками, у 2008 р. глибина бідності в Україні загалом становила 10,4%, в т.ч. в міських поселеннях – 4,5%, а в сільській місцевості – 23,3% (уп'ятеро більше). Отже, чисельність бідного сільського населення становить понад 5,5 млн осіб, а з них в стані злиденності – близько 1,3 млн осіб.

Що ж стосується показника відносної бідності, то в країнах з різним рівнем економічного розвитку його кількісні величини помітно відрізняються. Зокрема, в більшості країн Європи національна межа відносної бідності прийнята на рівні 50% медіанного доходу, в скандинавських країнах – 60%, в США – 40%, а в Україні, зважаючи на надзвичайно низький рівень економічного розвитку, – 75%. Оскільки економічний розвиток країни на різних етапах є величиною, відмінною від попереднього, то, зрозуміло, що і показник (індикатор) відносної бідності буде змінюватись. Разом з тим, можна чітко констатувати наступне: якщо абсолютна бідність визначається нижче прийнятої в країні межі, то відносна – за майновим розшаруванням. Зокрема, оскільки в Україні прийнято ділити все населення на децилі, тобто 10 однакових груп, то за показник відносної бідності можна прийняти групи з найнижчими доходами – 10, 20, 30 чи 40%.

2.2. Бідність сільського населення за доступністю базових соціальних послуг та можливостями розвитку

Необхідно підкреслити, що навіть за умови досягнення певного прийнятого у суспільстві рівня доходів домогосподарств рівень споживання, тобто задоволення потреб, а в більш широкому розумінні (крім повноцінного харчування) – доступності базових соціальних послуг (освіта і дошкільне виховання, медичні і культурні послуги, торговельне обслуговування) та, відповідно, можливостей розвитку сільських жителів, а особливо дошкільного та шкільного віку, перебувають у тісній залежності від вікової структури сімей, з однієї сторони, а з іншої, – від умов життя в конкретному населеному пункті, а в більш широкому значенні – залежать від територіальної організації життєдіяльності населення або від сільського розселення.

Фактичний розподіл сільських населених пунктів і сільського населення наведено в табл.2. Він свідчить про наступне: чим менше населення села, тим більш деформована віко-стативна структура населення зі значним перекосом в бік півтора-двократного збільшення частки осіб пенсійного і пенсійного віку та, відповідно, зменшення дітей і підлітків.

Таблиця 2 – Структура сільських населених пунктів і сільського населення станом на 1 січня 2005 р.

№ п/п	Показники	Всього	у т.ч. із числом жителів:						
			до 50 осіб	50-99 осіб	100-199 осіб	200-299 осіб	300-499 осіб	500-999 осіб	понад 1000 осіб
1.	Кількість сіл	28347	3924	2845	4148	3019	4333	5808	4270
2.	в них населення, тис. осіб	15370	91,2	208,5	606,1	743,9	1704,2	4092,2	7923,9
3.	Середня населеність 1 села	542	23	73	146	246	393	705	1856
4.	Розподіл наявного сільського населення, %	100,0	0,6	1,4	3,9	4,8	11,1	26,6	51,6
5.	Наявне сільське населення по групах, %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	у т.ч. у віці:								
	0-5 років	4,9	2,8	3,8	4,3	4,6	4,8	4,9	5,1
	6-17 років	15,8	8,6	12,2	14,2	15,4	15,7	15,8	16,2
	18-27 років	13,4	7,8	10,2	11,5	12,1	12,5	13,0	14,2
	28-34 років	10,4	7,0	8,4	9,2	9,7	9,8	10,0	10,9
	35-54 років	24,0	17,9	20,0	21,5	22,4	23,5	24,0	24,6
	55-59 років	7,1	7,6	7,3	7,1	6,7	6,6	6,7	7,4
	понад 60 років	24,4	48,3	38,1	32,2	29,1	27,1	25,6	21,6

Складено і розраховано: Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України: Стат. збірник. – К.: Держкомстат України, 2006. – С. 14-22.

Однак, за середніми значеннями по кожній окремій групі сільських поселень існують значні відмінності між населеними пунктами, які перебувають у специфічних умовах розміщення. З погляду задоволення сільськими жителями базових соціальних послуг, найбільш типовими для невеликих сільських поселень є такі випадки:

1) у селі функціонують всі об'єкти соціальної сфери, які надають базові соціальні послуги, а отже його жителі в цьому відношенні мають можливість без перешкод їх отримувати;

2) поселення знаходиться на невеликій відстані від центру соціального обслуговування і за надійного транспортного сполучення його населення без значних перешкод отримує не тільки базові, але й розширений набір соціальних послуг (місцева рада, пошта, осередок громадського харчування, об'єкт побутового обслуговування, культова споруда тощо); в населеному пункті в неповному складі є об'єкти з надання послуг соціального характеру (школа, фельдшерський пункт, клуб, торговий заклад), які до того ж не завжди можуть функціонувати за призначенням, а отже сільське населення не має можливості повністю задовольнити свої мінімальні потреби за місцем проживання, а тому найнеобхідніші з них частково задовольняє різними доступними способами;

3) поселення перебуває на значному віддаленні від центрів соціального обслуговування, а до того ж не має з ними надійного зв'язку і фактично функціонує в автономному режимі, чи, точніше, знаходиться в стані соціально-просторової ізоляції, а його мешканці обділені навіть в отриманні базових соціальних благ. Зі зменшення чисельності сільського населення та подрібненням сільського розселення кількість сіл, які перебувають у різною мірою соціально-просторовій ізоляції, повільно збільшується.

Отже, чим нижче знаходиться поселення, згідно із запропонованою градацією доступності базових соціальних благ, тим в гірших умовах проживають його жителі. Водночас, умови проживання не обмежуються лише доступністю соціальних послуг, а охоплюють більш широке коло показників, що стосуються:

- кількісних і якісних характеристик житла, в якому проживає сільське населення;
- наявності систем інженерного облаштування населеного пункту та комунальних зручностей в житловому фонді;
- забезпеченості сімей товарами тривалого користування;
- фінансових можливостей домогосподарств щодо забезпечення благами і послугами, які надаються на платній основі тощо.

Необхідно підкреслити, що перелічений вище набір показників можна було б значно розширити і доповнити, але навіть із використанням матеріалів останнього (2005 р.) суцільного обстеження сільських населених пунктів можна зробити достатньо обґрунтований висновок про те, що бідність за умовами проживання, доступністю базових соціальних послуг, а також можливостями розвитку має надзвичайно глибокі корені, характеризується багатогранною специфікою як щодо сільських поселень, так і конкретних домогосподарств, а тому потребує проведення більш глибоких та комплексних досліджень з метою виявлення найбільш типових перекосів, відмінностей і розривів, тому ці матеріали можуть слугувати підставою для розроблення відповідних програм і пропозицій з їх усунення або ж обмеження.

2.3. Негативні наслідки бідності сільського населення

Глибока прірва між тимчасовою і стаціонарною бідністю полягає в тому, що у першому випадку сім'ї повертаються до свого попереднього благополучного економічного стану, а в другому – перебувають тривалий час і не виключено, що навіть решту свого життя, і це накладає глибокий негативний відбиток на перспективи їх відтворення не тільки демографічного, але й у сфері виховання, надання освіти, забезпечення умов для фізичного розвитку та підготовки молодого покоління до самостійного життя в складних і мінливих економічних умовах. Виходячи з того факту, що бідність притаманна різним прошаркам і демографічним групам сільського населення, доцільно проаналізувати, як вона й інші додаткові чинники, що відображають специфіку конкретного домогосподарства і населеного пункту, в якому воно функціонує, а також навколишнього середовища, яке опосередковується через особливості розташування сільського району і регіону, впливають на умови життя, громадянську поведінку особистості, можливості, перспективи та її конкретні дії з метою подолання, або ж хоча б обмеження негативних наслідків.

Проведені вітчизняними і російськими науковцями дослідження свідчать про те, що погіршення економічного становища сільських жителів виступає об'єктивною передумовою можливого поширення масштабів крадіжок, пияцтва та ускладнення кримінальної ситуації в сільській місцевості. Однак, лише зазначеним негативні наслідки бідності не обмежуються, а їх вплив на різні категорії громадян буде помітно відрізнятись. У цьому зв'язку доречно їх розкрити за такою віковою стратифікацією громадян:

- діти дошкільного віку;
- діти шкільного віку;
- працездатна молодь до 30 років;
- працездатне населення у найбільш продуктивному віці 30-50 років;
- населення старшого працездатного (передпенсійного) віку 50-55/60 років;
- населення пенсійного віку понад 55-60 років.

Діти дошкільного віку, що народилися в бідних селянських родинах, навіть на перших етапах свого життя обділені у найнеобхіднішому, зокрема: незбалансоване і недостатнє харчування, відсутність можливості перебування в дитячих садках або ж їх відсутність в населеному пункті взагалі, обмеженість або ж навіть відсутність можливостей спілкування із дітьми свого і старшого віку, реальне або приховане відставання в фізичному та розумовому розвитку, що надалі може помітно відбитись на перспективі освоєння ними шкільної програми та входження в самостійне життя.

Для дітей шкільного віку бідність їх батьків особливо гостро відчувається в процесі навчання в школі. Зокрема, діти з бідних родин досить часто задіяні у виконанні хатніх посильних фізичних робіт та в особистому господарстві. Це помітно впливає на режим відвідування школи і проявляється в низькій якості та обмеженості отриманих знань за шкільною програмою. Набуття середньої освіти для них виступає не черговою сходинкою в процесі дорослішання та вступу в самостійне життя, а лише обов'язковою умовою, яку необхідно виконати на цьому етапі. Зазначимо, що більша частина дітей із бідних родин дуже рано вступає в доросле життя, в якому вони переважно копіюють своїх батьків, а незначна, що проявила природні здібності до освоєння шкільної програми, у майбутньому не зможе їх реалізувати внаслідок дефіциту фінансових можливостей в сім'ї. У цьому полягає свого роду життєва трагедія, тобто неможливість матеріалізувати свій розумовий потенціал та уникнути свого подальшого бідного або ж злиденного існування.

Для молоді, яка вступає в самостійне життя, надзвичайно обмежені, або ж навіть взагалі відсутні можливості щодо набуття професійної чи вищої освіти, а також працевлаштування за місцем проживання. Така безвихідь досить часто є «спусковим гачком» для моральної деградації молоді та її збли-

ження з маргінальним середовищем: відсутність власних доходів спонукає до втягнення в суспільно небезпечні дії, тобто асоціальної поведінки. Це надзвичайно небезпечна тенденція, оскільки молоді люди без достатнього життєвого досвіду та чітких моральних установок, за відсутності морально-етичних запобіжників доволі легко піддаються не тільки на хуліганські та кримінальні дії, але й з часом самі стають їх ініціаторами. Тривале за часом перебування у невизначеному статусі може стати причиною повної зміни ціннісних і морально-етичних установок особистості, її опускання «на дно» життя та подальшого існування як типового представника маргінального середовища.

Для населення в найбільш продуктивному віці перебування в статусі бідних є вимушеним і, перш за все, пов'язане із втратою постійної роботи, Чи не єдиним виходом є переключення на більш інтенсивну роботу в особистому селянському господарстві, доходи від якого не дозволяють задовольнити потреби власної сім'ї навіть на мінімальному рівні. Це досить тяжке випробування для людей, які мають відповідну кваліфікацію, значний професійний та життєвий досвід. Вони повністю свідомі того, що їхній статус унеможливує забезпечення повноцінного розвитку дітей, а тому нерідко підштовхує до пошуку достатньо оплачуваної роботи в містах, або ж навіть за кордоном. Однак, такі випадки не часті, і тому всі можливості обмежені, як правило, населеними пунктами, що знаходяться в межах транспортної доступності.

Населення передпенсійного віку, зважаючи на свій вік, як правило, не дуже переймається своїм статусом, оскільки не вбачає можливостей його змінити, а тому реальним джерелом доходів виступає робота в особистому господарстві. Багаторічна трудова діяльність, чітке дотримання морально-етичних принципів, існування в тісній гармонії із неписаними законами чесного співжиття із сусідами та інші чинники убезпечують таке населення як від неправомірних дій, так і безвідповідальних вчинків. Основні надії на покращання економічних умов життя пов'язані, насамперед, із перспективою набуття статусу пенсіонера та отримання постійних стабільних грошових надходжень. Але нерідко перешкодою на цьому шляху може стати недостатній трудовий стаж через об'єктивні причини – відсутність в населеному пункті виробничих об'єктів, закладів і установ, час роботи в яких зараховується до пенсійного стажу.

Сільські жителі пенсійного віку, які отримують пенсію, що нижче мінімального прожиткового рівня, перебувають у найбільш комфортних умовах, оскільки мають додаткове джерело доходів від особистого господарства. Пенсіонери нерідко є єдиним джерелом стабільних доходів у бідних сільських домогосподарствах. Перебування у цьому статусі не справляє негативного впливу як на самопочуття конкретної особистості, так і на морально-психологічну обстановку в сім'ї. Це пояснюється тим, що такі люди є фактичним уособленням, або, точніше, носіями духовних і морально-етичних цінностей, що збереглися в сільському середовищі, та які вони в міру власних сил і можливостей передають підростаючому поколінню.

Необхідно підкреслити, що особливо гостро негативні наслідки бідності проявляються у малих та віддалених сільських населених пунктах, де переважно надзвичайно деформована вікостатева структура, багато сільських домогосподарств мають лише одного члена сім'ї, дуже обмежені можливості доступу базових соціальних благ, практично відсутні перспективи працевлаштування молоді, що вступає в самостійне життя. Їх подолання або ж хоча б обмеження можливе лише на основі комплексного та системного підходів.

3. Напрями і важелі подолання негативних наслідків бідності сільського населення

Оскільки бідність є національною проблемою, особливо гостро проявляється в сільській місцевості, то якраз тут і мають бути апробовані ефективні механізми, важелі, заходи та інструменти, запровадження яких в практичній діяльності владних структур і сприятиме її обмеженню та запобіганню. З цією метою доречно акцентувати увагу на пріоритетних напрямках та першочергових заходах, реалізація яких дозволила б істотно звужити масштаби та обмежити глибину сільської бідності.

Беручи до уваги той факт, що основним джерелом доходів сільського населення виступає праця конкретної особи в суспільному виробництві, соціальній сфері або ж особистому господарстві, та враховуючи, що в сільській місцевості налічується 426 тис. офіційно зареєстрованих безробітних (на початок 2009 р.), а також, за експертними оцінками, майже 0,7 млн прихованих (зайнятих неповний робочий день або тиждень чи сезонних працівників), стає зрозуміло, що найбільш вагомий вплив на подолання бідності може справити створення нових робочих місць в сільській місцевості, недопущення скорочення чисельності працівників на діючих підприємствах

та у соціальній сфері, стимулювання розвитку підприємницької діяльності на селі, розширення участі сільських жителів працездатного віку в забезпеченні безперебійного функціонування магістральних і локальних мереж та об'єктів інженерно-транспортної інфраструктури, територіально розосереджених сфер діяльності тощо. Необхідно підкреслити, що ця проблема є актуальною вже понад півтора десятиліття, однак поки що не знаходить свого практичного вирішення. З однієї сторони, це пояснюється специфічними умовами та об'єктивними складнощами організації і проведення підприємницької діяльності в сільській місцевості, а з іншої, – недостатньою увагою держави до регулювання соціально-економічного розвитку сільських територій на основі розширення масштабів зайнятості сільського населення працездатного віку, яке тимчасово, сезонно або більше одного року перебуває в стані безробітного.

З метою реального покращання ситуації у сфері зайнятості сільського населення необхідно, в першу чергу, «реанімувати» реалізацію програми розвитку малого підприємництва в частині, що стосується сільської місцевості. Мається на увазі збільшення обсягів фінансування бюджетних ресурсів, що спрямовуються на підтримку сільських товаровиробників, як тих, що вже займаються малим бізнесом, так і тих, що прагнуть започаткувати власну справу. Практика довела, що кошти на зазначені потреби виділяються з бюджету спорадично, до того ж, більша їх частина «осідає» в містах, а на сільську місцевість перепадають лише «крихти». Отже, крім збільшення обсягів бюджетного фінансування згаданої вище програми, необхідно також їх цільове спрямування на підтримку та розвиток малого підприємництва безпосередньо в сільській місцевості.

Доречно зазначити, що порівняно з іншими країнами розвиток кооперації на селі надзвичайно тривалий час знаходиться в зародковому стані. На нинішньому етапі близько 400 тис. домогосподарств утримують особисте селянське господарство у розмірах, що перевищують власні потреби, але значна частина товарної продукції взагалі не надходить на ринок. Водночас треба врахувати, що в особистих господарствах вирощується аграрна сировина, яка надходить на промислову переробку (соняшник, цукровий буряк, зернові культури, продукція тваринництва), але оскільки в нинішніх умовах індивідуальні виробники не спроможні самостійно забезпечити її доставку за призначенням, то стає зрозумілою гостра потреба їх об'єднання у закупівельно-збутові кооперативи, або ж на базі діючих сільгоспідприємств з метою збільшення обсягів її реалізації, а також захисту власних економічних інтересів в умовах мінливого навколишнього середовища. Розширення і зміцнення виробничих зв'язків між кооперованими виробниками та переробниками аграрної сировини буде сприяти посиленню товарної спрямованості особистих господарств, підвищенню продуктивної зайнятості та збільшенню доходів домогосподарств і це сприятиме зменшенню масштабів бідності сільського населення та покращенню соціально-економічних умов його життя.

З такого ж погляду необхідно оцінювати і участь сільських жителів у забезпеченні функціонування об'єктів, закладів і установ соціальної сфери села. На нашу думку, зважаючи на нинішню ситуацію, було б доречно на певний період часу накласти мораторій на всі пропозиції і заходи, реалізація яких супроводжуватиметься погіршенням доступності базових соціальних послуг для сільського населення та скороченням чисельності зайнятих у соціальній сфері села. Оскільки зайняті в галузях соціальної сфери села, як правило, отримують заробітну плату за найнижчими посадовими окладами, то утримання закладів і установ за кошти державного бюджету не може помітно впливати на його дефіцитність. Це пояснюється тим, що витрати на утримання та забезпечення функціонування об'єктів, закладів і установ соціального призначення в сільській місцевості значно нижчі, ніж частка сільських жителів у всьому населенні України.

Необхідно зазначити, що залежно від економічної ситуації в країні, унормованості законодавства стосовно науково обґрунтованого рівня прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати, а також його дотримання, досить часто виникають ситуації, коли і оплата праці зайнятих, і пенсія сільських пенсіонерів є нижчими за встановлений рівень. Що ж стосується осіб пенсійного віку, то навіть за умови отримання пенсій на рівні, не нижчому за прожитковий мінімум, виникають ситуації, коли сім'я загалом опиняється за межею бідності. Це стає можливим у випадках, коли в домогосподарстві, крім пенсіонерів, є безробітні, діти або ж непрацюючі інваліди, соціальна допомога на яких нижче за встановлений прожитковий мінімум. Аналогічна ситуація із заробітною платою: в одних випадках вона взагалі нижче прожиткового мінімуму (людина згодна працювати на чверть або півставки, щоб не втратити роботу, або ж організація внаслідок економічних негараздів не дотримується вимог щодо оплати праці), а в інших – демографічна структура сімей є такою, що

отримуваних доходів не вистачає для забезпечення кожному члену домогосподарства навіть мінімального рівня споживання благ. Вирішення цієї проблеми пов'язано як із чітким дотриманням вимог законодавства щодо мінімальних розмірів пенсій і заробітної плати, тобто не нижче прожиткового мінімуму, так і з включенням механізмів соціальних допомог та надання інших преференцій з тим, щоб унеможливити перебування сільських сімей за межею бідності.

Водночас, необхідно привернути увагу до тієї обставини, що незважаючи на широкий спектр державних соціальних допомог і велику кількість категорій населення, на які вони поширюються, мають місце випадки, до того ж доволі часто, виключення частини сільських жителів з-під їх дії. Соціальні допомоги надаються таким групам населення: малозабезпеченим, сім'ям з дітьми, інвалідам. Крім того, законодавством передбачено надання соціальних пенсій, а також субсидій на забезпечення мінімальних житлово-комунальних умов життя сільському населенню. «Технологія» надання перерахованих соціальних допомог нужденним верствам населення детально відпрацьована, але надзвичайно бюрократизована, оскільки передбачає збирання значної кількості довідок від різних організацій. Разом з тим, набутий досвід надання соціальних допомог виявив як низку законодавчо-нормативних «прогалин» у цьому питанні, так і відсутність доступних методик для об'єктивного оцінювання рівня доходів домогосподарств з урахуванням можливих додаткових надходжень від особистого господарства, неформальної зайнятості за межами населеного пункту, проведення «тіньової» економічної діяльності, отримання валютних переказів від працюючих за кордоном членів сімей тощо. Оскільки надання соціальних допомог покладено на органи місцевого самоврядування, то віддаленість від місцевих центрів та поєднання із відсутністю необхідної інформації є вагомою причиною того, що сільське населення, яке має достатні підстави для отримання окремих видів соціальної допомоги, залишається поза системою соціального захисту.

Отже, усунення згаданих вище та інших недоліків чинної системи захисту вразливих верств населення буде сприяти реальному зниженню масштабів сільської бідності, покращанню умов проживання та доступності соціальних послуг.

Необхідно підкреслити, що сімейна бідність найбільш глибоко впливає на дітей – вони обділені в найнеобхідніших засобах життя (харчуванні, забезпеченні одягом і взуттям). Для того, щоб сільські діти змогли реалізувати свої мрії у житті, суспільство створює «соціальні ліфти», за допомогою яких вони можуть уникнути повторення долі своїх батьків і власними можливостями формувати сучасні умови життя та обирати своє місце в суспільстві. Роль згаданих «ліфтів» виконують для дітей шкільного віку інтернати при школах в сільській місцевості та школи-інтернати для обдарованих дітей при вищих закладах освіти, а для отримання вищої освіти – безплатне навчання за бюджетні кошти, спеціальні стипендії і гранти від місцевих органів влади, різних благодійних і зарубіжних фондів, зарубіжних країн і міжнародних організацій. Широка поінформованість сільського населення про такі можливості дозволить сільським дітям, за наявності інших передумов, їх успішно реалізувати.

Висновки. Бідність сільського населення в Україні набуває всіх реальних ознак проблеми, яка виступає загрозою національній безпеці, миру і злагоди в суспільстві. Про це свідчать такі факти: понад 5,5 млн сільських жителів перебувають за офіційно встановленою межею бідності (778 грн сукупних еквівалентних витрат (СЕВ) на одну особу на місяць), з них близько 1,3 млн осіб – в стані злиденності (доходи нижче 596,4 грн СЕВ на одну особу на місяць). Їх частка становить, відповідно, 38,2% від чисельності всього сільського населення (вдвічі вище, ніж в міських поселеннях) та 23,3% від чисельності бідного сільського населення (вп'ятеро більше, ніж в міських поселеннях).

Незважаючи на реальне зростання всіх економічних показників розвитку країни (ВВП, фінансових ресурсів у бюджетах всіх рівнів, а також доходів населення), частка бідного сільського населення з початку 2000 року і донині зростає на третину, а бідність має тенденцію до розширення та поглиблення. Це свідчить про те, що темпи підвищення доходів сільських домогосподарств є недостатніми і помітно відстають від аналогічних показників по всьому суспільству. Наслідком зазначених тенденцій є загострення проблем сільської бідності та нарощування обсягів її найбільш натуральної форми – злиденності. Отже, є підстави стверджувати про низьку ефективність реалізації програми і заходів з подолання бідності в сільській місцевості.

З метою обмеження масштабів поширення та подолання крайніх форм бідності сільського населення необхідно задіяти всі форми і важелі державного впливу, місцевих органів влади, підприємницьких структур, а також надати належну підтримку тим ініціативам сільських жителів, які

сприяють вирішенню зазначених проблем. До першочергових заходів, реалізація яких дозволить створити необхідні передумови для досягнення прогресу в подоланні бідності, доречно віднести:

- удосконалення податкової системи з метою забезпечення перерозподілу доходів на користь малозахисених верств населення шляхом запровадження прогресивної шкали оподаткування різних видів доходів і власності заможних громадян та використання податкових надходжень на потреби соціального захисту нужденних членів суспільства;

- запровадження механізмів державної підтримки суб'єктів підприємницької діяльності, а також осіб, що бажають її започаткувати, за умови, якщо їх зусилля спрямовані на створення нових підприємницьких структур і організацію нових робочих місць у сільській місцевості та залучення безробітних і непрацюючих сільських жителів до продуктивної зайнятості;

- зменшення регіональних відмінностей у рівнях бідності сільського населення шляхом перерозподілу бюджетних видатків на потреби соціального захисту та надання соціальних базових послуг з урахуванням стану фактичної захищеності сільських жителів бідніших областей;

- посилення ролі адресних соціальних допомог для малозахисених груп сільського населення на основі персоніфікації та об'єктивної оцінки їх реальних доходів та урахування тенденцій посилення соціальної захищеності на основі державних гарантій соціальної допомоги;

- розширення ролі «соціальних ліфтів» для забезпечення обдарованих сільських дітей із бідних селянських родин можливістю доступу до якісної шкільної освіти та продовження навчання у вищій школі як ефективна форма подолання застійної бідності в сільській місцевості.

Зважаючи на низьку ефективність реалізації Стратегії подолання бідності, з 2000 року і до нині набуває першочергового значення завдання із розроблення нової національної програми з подолання бідності на основі узагальнення позитивного вітчизняного і зарубіжного досвіду та врахування особливостей, масштабів і глибини сільської бідності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Лібанова Е.М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу: монографія / Лібанова Е.М. – К.: КНЕУ, 2008. – 330 с.; Лібанова Е. М. Подолання бідності: погляд науковця [Електронний ресурс] / Е.М. Лібанова. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua>.
2. Новікова Т.В. Бідність в Україні [Електронний ресурс] / Новікова Т.В. – Режим доступу: <http://www.cpsr.org.ua>.
3. Овчарова Л.Н. Особенности бедности в России / Овчарова Л.Н. // Народонаселение. – 2005. – № 4. – С. 33-34.
4. Хомра О. У. Бідність в Україні: оцінки, наслідки, специфіка характеристик в монофункціональних містах [Електронний ресурс] / Хомра О. // Матеріали III міжнародної конференції «Розвиток демократії та демократична освіта в Україні», 2005. – Режим доступу: <http://www.edportal.org.ua>.
5. Черенько Л.М. Бідність як фактор екологічної незахищеності населення України [Електронний ресурс] / Черенько Л.М. – Режим доступу: <http://www.mama-86.org.ua>.
6. Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж. Держ. ком. статистики України; За ред. Л. М. Черенько. — К.: ТОВ Видавництво «Консультант», 2006. — 428 с.
7. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села. – К.: ІДСД НАНУ, 2007. – 468 с.
8. Серова Е.В. Сельская бедность и сельское развитие в России / Серова Е.В., Тихонова Т.В., Храмова И.Г., Храмова С.В., Шик О.В. – М.: ИЭПП, 2004. – 50 с.
9. Стратегія подолання бідності (№ 637/2001 від 15 серпня 2001 р.); закони України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (№ 2811-ХІІ від 21 листопада 1992 р.), «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам» (№ 2109-ІІІ від 16 листопада 2000 р.), «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» (№ 1768-ІІІ від 1 червня 2000 р.), «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам» (№ 1727-ІV від 18 травня 2004 р.), «Про прожитковий мінімум» (№ 966-ХІV від 15 липня 1999 р.), «Про встановлення прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати» (№ 1646-VI від 20 жовтня 2009 р.); Указ Президента України «Про невідкладні заходи з подолання бідності» (№ 274/2010 від 26 лютого 2010 р.) – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
10. Бідність та нерівні можливості дітей в Україні / Черенько Л.М., Полякова С.В., Реут А.Г. та ін.; за ред. Е.М. Лібанової. – К.: ІДСД НАНУ, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Український центр соціальних реформ, 2009. – 288 с.

Сельская бедность: истоки, индикаторы, последствия и направления и рычаги ее преодоления

Д.Ф. Крысанов, О.М. Варченко, Л.А. Удова

Проанализированы причины возникновения и распространения сельской бедности в разных экономических условиях, систематизированы и охарактеризованы негативные последствия бедности в сельской местности, обоснованы направления и рычаги их преодоления.

Ключевые слова: бедность, нищета, черта бедности, индикаторы сельской бедности, социальная защищенность.

Rural poverty: sources, indicators, consequences and directions and levers of its overcoming

D. Krysanov, O. Varchenko, L. Udova

Reasons of origin and distribution of rural poverty are analysed in different economic terms, the negative consequences of poverty are systematized and described in rural locality, directions and levers of their overcoming are reasoned.

Keywords: rural area, rural population, poverty, poverty line, indicators of rural poverty, special protection.